

NAUJESNI TARIŲ FONETINĖS TRANSKRIPCIJOS RAŠMENYS

Petras SKIRMANTAS, Aleksas GIRDENIS

§ 1. Įvadinės pastabos

Lietuvių kalbos tarmių tekstai iki šiol užrašinėjami modifikuota tradicine kopenhagine (arba, tikriau sakant, geruline, J. Gerulio lietuvių tarmėms pritaikyta) fonetinė rašyba¹. Pokario metais ta transkripcija dėl techninių (ir ne tik dėl techninių) priežasčių gerokai supaprastėjo ar net, tiksliau kalbant, suprastėjo: imta atsisakyti daugelio monotipinių ženklų, priebalsių minkštumą pradėta žymėti apostrofais, „minutėmis“, net akūto formos ženklais². Visiškai ignoruojama sakinio fonetika: vidinės pauzės, intonacija – net tokie itin relevantiški, tiesiogiai su aktualiąja sakinio skaida susiję jos bruožai, kaip kadencija ir antikadencija. Intensyvėjant tarmių tekstų publikavimui tai darosi tiesiog nepakendžiama³.

Vienas iš pirmųjų bandymų grįžti prie J. Gerulio ir net kiek praturtinti jo tarminės rašybos grafemų komplektą buvo kompiuterinių šriftų rinkinys „ZEMTRA“, mūsų sukurtas 1995 m.⁴ Didžiausios transkribavimo naujovės buvo dvi: įvesti pagrindinių intonacijos kontūrų ženklai, rašomi po kiekvienos sintagmos centrinio žodžio, ir sudaroma galimybė fiksuoti maždaug visas klausas suvokiamas garsų variacijas, kurios nėra absoliučiai unikalios, nepasiduodančios jokiems apibendrinimams. Tuo rinkiniu sėkmingai pasinaudota rengiant knygas „Teoriniai fonologijos pagrindai“ (Girdenis, 1995) ir „Taip šneka tirkšliškiai“ (Girdenis, 1996), taip pat spausdinant tokius svarbius kalbos mokslo leidinius kaip „Baltistica“ ir „Kalbotyra“. Tekstams kir-

¹ Žr. (Gerullis, 1930, passim). Iš vėlesnių šia transkripcija operuojančių darbų plg. (Gerullis, Stang, 1933; Saly, 1935; Jonikas, 1939).

² Plg. (Zinkevičius, 1966; Grinaveckienė, Morkūnas, 1970; Grinaveckis, 1973; Grinaveckienė, 1994).

³ Ne atsitiktinai intonacijos ir su ja susijusių reiškiniių tyrimai iki šiol remiasi tik rankraščiniais tarmių tekstų rinkiniais – žr., pvz.: (Girdenienė, 1972; Linkevičienė, 1993).

⁴ Maždaug tuo pat metu Lietuvių kalbos institutas kartu su informatikos specialistais susikūrė savo kompiuterinį tarminės transkripcijos variantą „TIMES DIALECT“. Jis panaudotas, pavyzdžiui, leidžiant Dieveniškiių tarmės tekstus (žr. Mikulėnienė, Morkūnas, 1997). Vien pavardius šį leidinį krinta į akis tam tikri šio šrifto trūkumai: skurdus intonacijos ženklų inventoriūs, apsiribojimas tik iš anksto žinomais tarmių fonetikos reiškiniais, nelygi rašmenų išvaizda.

čiuoti bei kai kuriems kitiems ženklams tikslinti buvo sukurtos aštuonios tekstų procesoriaus MS WORD FOR WINDOWS makrokomandos, susietos su papildomais, specialiai šiuo tikslu į kompiuterio „įrankių“ (*Tools*) rinkinį įkeltais mygtukais.

Tačiau šriftai yra pritaikyti pirmiausia žemaičių tarmai ir kitoms tarmėms jie tinka tiktai kombinuojami su kitais rašmenimis („INDOBALT“⁵, „IPA“⁶ ir kt.) – tai susiję su nemažais techniniais ir estetiniais nepatogumais. Be to, rinkinys neleidžia fiksuoti jokių anksčiau nepastebėtų garsinės kalbos niuansų, nes neturi vadinamųjų rezervinių rašmenų, modeliuojančių iki šiol nepastebėtus, bet teoriškai įmanomus garsus bei jų požymius⁶. Atsiradus naujoms techninėms kompiuterinės garsų analizės galimybėms, tokių požymių išryškėja vis daugiau ir daugiau – ir jie negali likti grafiškai nefiksuojami.

Todėl kilo sumanymas parengti universalesnę fonetinės transkripcijos versiją, maksimaliai priartintą prie J. Gerulio modelio, bet ir neatsisakančią tų teigiamų bruožų, kuriuos turėjo ankstesnioji „ZEMTRA“ (pvz., intonacijos, sintagminės tekstų skaidos ženklų ir pan.).

§ 2. Keli techniniai šriftų komplekto „FONTRA“⁶ bruožai

Naujasis kompiuterinių tarminės rašybos ženklų rinkinys (dabartinis jo variantas pavadintas „FONTRA“) konstruotas atsižvelgiant į tai, kas didžiama ženklų yra sudėtiniai: jie dažniausiai vienus, pagrindinius grafinius elementus (dėmenis) turi pastovius, nekintamus, o kitus – kintančius priklausomai nuo kirčio, priegaidės ir pan. Todėl susidaro tarsi atskiri to paties transkripcijos ženklo variantai, kurie vieni nuo kitų skiriasi kaip tik tais kintamaisiais grafiniais „patikslinimais“⁶, o vienas variantas, neturintis jokių papildomų grafinių priedų, būna kaip ir atraminis. Tad ir kompiuterinei tų ženklų realizacijai mėginta panaudoti tokias priemones, kurios leistų išsaugoti tą rašmenų variantų tarpusavio atitikimą. Tai nesunku padaryti, naudojantis aštuonbitėmis rašmenų kodavimo lentelėmis, kurias ir dabar palaiko absoliuti didžiama tekstų tvarkymui skirtų taikomųjų programų⁷: rašmenys grupuojami pagal minėtuosius variantus, ir kiekvienai tokiai jų grupei daromas atskiras šriftas (*font*), o visų tų šriftų varduje atitinkami ženklai koduojami vienu ir tuo pačiu kodu (kitai sakant, dedami į tą

⁵ „INDOBALT“ kompleksas sukurtas P. Skirmanto indoeuropieistikos ir baltistikos publikacijoms, „IPA“ – tarptautinės fonetinės transkripcijos rašmenų rinkinys (sumodeliavo M. Strockis).

⁶ Pavyzdžiui, tokius, kuriuos numato kad ir D. Joneso kardinalinių balsių sistema.

⁷ Kai kurios naujos programos (pvz., populiarus paketas MS OFFICE 97) yra orientuotos į rašmenų kodavimą, paremtą 16 bitų (2 baitais), o pastaruoju metu jau propaguojama ir 32 bitų (4 baitų) rašmenų kodavimo sistema, tačiau jomis pagrįstų kompiuterinių šriftų rašmenys paprastai gana nekorktiškai būna perkeliami ir į senesnes tų pačių programų versijas, tepalaikančias tik 8 bitų kodus, ir, tuo labiau, į tokias programas, kurioms didesni nei 8 bitų rašmenų kodai iš viso nenumatyti (sakysim, į plačiai paplitusias tekstų maketavimo programų versijas). Teisingam jų perkėlimui tuomet pririekia visokių gudragalviavimų bei „aplinkinių kelių“, bet ir tai ne visuomet padeda. Todėl dabar plintancio modernesnio, daugiabicio kodavimo šiam transkripcijos ženklų rinkiniui atsiskayta.

patį kodų lentelės langelių). Vadinasi, visa projektuojamų ženklų aibė „išskaidoma“ į daugelį (šiuo konkrečiu atveju – į 10) kompiuterinių šriftų (*fonts*), kuriuose to paties tipo rašmenys (besiskiriantys tiktais kintamaisiais grafiniais elementais – diakritiniais ženklais) išlaiko tuos pačius kodus. Toks sprendimas, nors ir nėra be trūkumų⁸, turi ir didelį privalumą: leidžia šiaip jau labai gausią, gerokai per tūkstantį ženklų turinčią rašmenų aibę, kuri iš principo negali nė iš tolo tilpti į vieną aštuonbitę kodų lentelę, puseitainai suderinti su nedideliu, jos mastais imant, kompiuterio klaviatūros klavišų kiekiu. Aštuonių bitų kodas (kuris, išreikštas visiems įprasta pozicine dešimtaine skaičių raiškos sistema, negali būti didesnis už 255), susietas su tuo ar kitu klaviatūros klavišu, čia lemia tikta, sakytume, rašmens bazinį tipą – jo pagrindą, jo pastoviąją grafinę dalį, o kintamuosius jo diakritikus lemia atitinkamai parenkamas šriftas. Tad rašmenų grafinės išvaizdos niuansavimas, detalizavimas ir tikslinimas (kirčių, priegaidžių bei kitų diakritinių ženklų žymėjimas) čia iš tikrųjų perkeliamas į teksto formavimo lygmenį (juk šrifto keitimas – tai formavimo veiksmas). Todėl ir tarminio teksto parengimas susideda iš dviejų kaip ir atskirų etapų – surinkimo, pagrindinių ženklų įvedimo, ir papildomų diakritinių ženklų sudėliojimo. Pirmajam tikslui panaudojami tiesiog klaviatūros klavišai, o antrajam – kokios nors šriftų keitimo priemonės, – kaip standartinės, jau esančios tekstų rengimo programoje, taip ir nestandartinės (pvz., rengiant tekstą su MS WORD FOR WINDOWS, tokios nestandartinės priemonės galėtų būti § 1 paminėti pačių susikurti makrosai).

Beje, apie klaviatūros panaudojimą. Nors šiaip jau bet kurį rašmenį, ženklinamą aštuonbitiu kodu, nesunku bet kurioje programoje įvesti, jeigu tik žinomas to kodo dešimtainis pavaldas, klavišų kombinacija *ALT+kodas*, vis dėlto taip rinkti tekstą labai nepatogu ir lėta. Todėl itin pravartu rašmenų kodus priskirti atitinkamiems „ženkliniams“ klaviatūros klavišams, tik tam reikia arba mokėti perprogramuoti kai kurias klaviatūrą valdančias operacinės sistemos komponentes (teisingai tai padaryti tegali tik labai prityrę žmonės), arba turėti tokių pagalbinių programų, kurios leistų reikiamus rašmenų kodus klavišams priskirti „iš išorės“, t.y. pačiam vartotojui nesibraunant į sistemos „vidų“. Viena iš tokių programų, neblogai dirbančių su populiaros operacinės sistemos WINDOWS dabar įsigalėjusiomis 32 bitų versijomis, yra programa JANKO'S KEYBOARD GENERATOR FOR WINDOWS 95 & 98, kurią nemokamai galima atsisiųsti iš interneto, tik su kokia nors paieškos sistema (tarkim, su „ALTA VISTA“) reikia susirasti atitinkamą tinklapį.

Taigi visi tarminės transkripcijos ženklų rinkinio „FONTRA“ rašmenys išskaidyti į 10 atskirų kompiuterinių šriftų komplektą; jį sudarantys šriftai pavadinti irgi tuo pačiu vardu, tik pridendant atitinkamą numerį: nuo FONTRA 0 iki FONTRA 9. Bendroji rašmenų išvaizda, žiūrint suderinamumo su kitais minėtais lingvistinių ženklų rinkiniais, atitinka garnitūrą *Times*; pagal J. Gerulio tradiciją laikomasi kursyvinio rašmenų piešinio, nors ateityje planuojama parengti ir antikvinę (statmeno piešinio) atmainą.

⁸ Pats didžiausias trūkumas yra tas, kad tokių ženklų turintis, o juo labiau – jais ištaisai parašytas tekstas yra tikra šriftų „maišalynė“ su visais iš to išplaukiančiais padariniais.

Konkreти atskirų šiems ženklams skirtų kompiuterinių šriftų paskirtis tokia.

FONTRA 0: Pagrindinis ir pats plačiausias komplekto šriftas, apimantis visus pagrindinius fonetinės transkripcijos rašmenis ir kartu apibrėžiantis kiekvieno rašmens kodą. Čia įeina ne tik pačių kalbos garsų, bet ir teksto intonacijos bei sintagminės skaidos ženklai, taip pat vienas kitas pagalbinis simbolis. Pažymėtina, kad tie ženklai, kurie kitų diakritikų ar šiaip priedų negali turėti, kituose komplekto šriftuose nebe-kartojami: jų pozicijos paliktos tuščios. Visi šrifto FONTRA 0 rašmenys kartu su jų šešioliktais (pažymėtis eilučių ir stulpelių antraštėse) bei dešimtainiais (įrašytis langelių apačioje) kodais pateikti 1 lentelėje.

1 lentelėje nurodytais kodais remiamasi ir pertvarkant kompiuterio klaviatūra tarminių tekstų rinkimui.

FONTRA 1: Čia sudėti tik tie iš 1 lentelės rašmenų, kurie gali turėti dešininį kirčio (ir priegaidės) ženklą: jis virš atitinkamo rašmens čia ir uždėtas (todėl surinkus, tarkim, 97 kodu paženklintą rašmenį *a* ir šriftą pakeitus į FONTRA 1 gaunamas rašmuo *ā*). Priebalsės su šiuo ženklu atrodo taip: 100 kodas – *d*, 107 kodas – *ĕ*. Jos gali būti pravarčios cituojant senesnius dialektologijos darbus arba žymint rekonstruojamus palatalinius garsus ir pan.

FONTRA 2: Rašmenis, galintiems turėti riestinį kirčio ženklą, skirtas šriftas (tas pats „97-asis“ rašmuo, „išreikštas“ šriftu FONTRA 2, atrodytų jau *ā̃*); gali žymėti kai kurių priebalsių labializaciją (pvz.: 100 kodas – *ḡ*, 107 kodas – *ḱ*).

FONTRA 3: Šiame šrifte sutelkti kairiniu kirčio ženklu ženklinami balsinių ir palatalizuotų priebalsinių fonemų ženklai (pvz., 97 kodas atitinka ženklą *ā̂*; 114 kodas – ženklą *ṛ* ir t.t.).

FONTRA 4: Čia – transkripcijos rašmenys, paženklinti lauztinės priegaidės ženklu (97 kodas šiame šrifte reiškia *ā̇*); taip pat žymi daugelio priebalsių dalinį suskardėjimą arba suduslėjimą (pvz.: 100 kodas – *ḡ*, 107 kodas – *ḱ*).

FONTRA 5: Vidurinės priegaidės ženklą turintiems rašmenims skirtas šriftas (97 – *ā̈*).

FONTRA 6: KIRSTINĖS priegaidės ženklu paženklintų rašmenų šriftas (97 – *ā̉*).

FONTRA 7: Į šį šriftą pateko rašmenys su papildomu ilgumo ženklu – brūkšniu (97 – *ā̊*).

FONTRA 8: Skiriama iš esmės ženklams su apibendrintu (rezerviniu) kirčio ženklu (šio šrifto rašmuo, turintis 97 kodą, atrodo taip: *ā̋*).

FONTRA 9: Į jį sudėti trumpumo ženklą turintys balsinių fonemų ir pabrėžtino ekspresyvumo ženklu paženklintų priebalsinių fonemų rašmenys (sakysim, 97 kodas čia „vaizduojamas“ rašmeniu *ā̌*, o 114 kodas – *ṛ̌*).

Toliau pamėginsime bendriausiais bruožais apibūdinti atskirų ženklų ar tam tikrų jų grupių garsinę ar apskritai lingvistinę reikšmę.

1 lentelė. Pagrindiniai transkripcijos rašmenų rinkinio FONTRA ženklai

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	A	B	C	D	E	F
Tar-	!	"	/		'	ˊ	ˋ	()	*	+				
pelis															
032	033	034	035	036	037	038	039	040	041	042	043	044	045	046	047
J	ʌ	ʀ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ	ʁ		ḡ	<	=	>	?
048	049	050	051	052	053	054	055	056	057	058	059	060	061	062	063
ć	ó	β	c	č	é	φ	ç	g	í	j	k	t	ŋ	ŋ	o
064	065	066	067	068	069	070	071	072	073	074	075	076	077	078	079
z	γ	s	š	š	g	ķ	h	x	u	ž	l	˘	l	m	˘
080	081	082	083	084	085	086	087	088	089	090	091	092	093	094	095
˘	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o
096	097	098	099	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111
p	n	r	s	t	u	v	w	x	í	z	{	˘	}	˘	
112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127
é	y	ı	ŋ	ŋ	ŋ	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı
128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143
˘	˘	˘	b	t	d	—	—	u	u	u	u	ɔ	ɔ	ɔ	ɔ
144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159
Tar-	q	q	e	i	u	ú	o	é	ε	ε	ı	ı	ı	ı	ı
160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175
d	ı	ı	ε	ε	ε	ı	˘	ɔ	ɔ	ɔ	ı	ı	ı	ı	ɔ
176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191
α	β	ı	g	ä	ä	e	ä	ž	α	α	e	ŋ	ŋ	r	ı
192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207
ı	ŋ	ŋ	ŋ	ä	æ	æ	æ	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı	ı
208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223
ə	ə	ä	q	ä	q	æ	ı	č	ɔ	k	e	i	ı	ı	ı
224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239
š	ó	ó	ó	ó	ó	ó	ó	ı	o	o	o	ı	ı	ž	ı
240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255

§ 3. Pagrindiniai balsių ženklai

a = platus atvirų nepriešakinių žemutinių balsių diapazonas (= kard.⁹ ₁[a], ₁₄[a] ir att. vidurinės eilės atmainoms). Pvz.: bk¹⁰ *á žuotas* ~ ážuolas, *tàptu* ~ tàptų

â = lūpinis (labializuotas) užpakalinis žemutinis balsis (*â* = kard. ₁₃[o]). Pvz.: bk *skâũ.du:s* ~ skaudũs, kai kurių vilniškių *žmâ žũs* ~ žmogũs

α = išblėšęs (supriešakėjęs ir kiek aukštesnio pakilimo) *a* (primena į vidurinę eilę pasilinkusį kard. ₁₄[a]); visada trumpas arba redukuotas. Pvz.: bk *taikaĩ.* ~ laikai, daugelio rytiečių *kłtas* ~ kltas, *vĩštās* ~ vištās.

æ = labai atviras priešakinis žemutinis balsis – dažniausiai *æ* tipo diftongoidas (tarp kard. ₄[a] ir ₃[e]); būna iš esmės tik ilgas arba pusilgis. Pvz.: bk *mæ:s* ~ mės, *tæ:stu* ~ tẽstų, uteniškių *çæ:dótæ* ~ giedótie „giedoti“.

e = gana uždaras priešakinis žemutinis balsis (kiek atviresnis už kard. ₃[e]). Pvz.: bk *grẽ žẽ* ~ grẽžẽ, *señẽšnĩs* ~ senẽsnis Neretai (dažniausiai dėl techninių priežasčių) pavartojamas ir vietoj *æ*, *e*, *æ*, *e*.

ε = suužpakalėjusi *e* ar *ε* tipo balsių atmaina¹¹; galimas tik po nesuminkštėjusio priebalsio. Pvz.: uteniškių *tẽ:kæ* ~ lėkė, piet. aukšt. *kçũ.tẽ.* ~ kiaulė. Patartina žymėti su papildomais diakritikais, tiksliau rodančiais garso atvirumą ir pakilimą (šiuo atveju – *tẽ:kæ.*, *kçũ.tẽ.* / *kçũ.tẽ.*).

ə = vidurinės eilės vidutinio pakilimo balsis (maždaug kaip tarptautinės transkripcijos [ə]); dažniau vartojamas kaip fakultatyvinis nefoneminis garsas. Pvz.: š. žem. *dəuk-ə* „duok gi!“, š. pan. *kəkət^(ə)* ~ kaklũ.

i = daugiau ar mažiau įteptas priešakinis aukštutinis balsis (*i* = kard. ₁[i] arba kiek atviresnis). Pvz.: bk *lĩ:ci* ~ lýgi, ryt. *vł.štu.* ~ vištų, š. žem. tl. *çĩľ* ~ gilį „gilų“. Reikalui esant, tikslesnė balsio kokybė nurodoma papildomais diakritikais (žr. § 4).

ı = nežymiai suužpakalėjusi *i* atmaina; galima tik po nesuminkštėjusiu priebalsiu. Pvz.: kai leipalingiškių piet. aukšt. *šĩtusai žĩnó į vĩsku.* „šitas žinojo viską“.

ı = išblėsusį, kiek į vidurinę eilę ir vidutinį pakilimą linkusi *i* atmaina. Pvz.: pietinių panevėžiškių *akĩš* ~ akšs, *bró:ĩš* ~ brólis, -ius.

ɤ = diftongoiidiška *i* atmaina, priskirtina ne priešakinei, o vidurinei eilei (*ɤ* = kard. ₁₇[i]); panašus į rusų [ɨ]. Pvz.: piet. aukšt. *pæ.tɤ* ~ pelė, *su. pæ.tɤ* ~ su pelė.

⁹ Turimi galvoje D. Jonso kardinaliniai balsiai (*Cardinal Vowels*), visuotinai vartojami kaip balsių kokybės etalonai. Smulkiau apie juos žr. čia skelbiamame L. Murinienės (1998) straipsnyje. Skaitmuo prieš balsio simbolį reiškia kardinalinio balsio eilės numerį, lauztiniuose skliaustuose pateikiamas atitinkamo balsio tarptautinės fonetinės transkripcijos simbolis.

Šia proga neiškendčiame dar kartą nepadėkoję savo kolegai Mindaugui Strockiui, sumodeliavusiam tarptautinės transkripcijos kompiuterinius simbolius ir maloniai leidusiam jais naudotis.

¹⁰ Čia orientuojamasi tik į idealų *s u v a l k i c t i š k ą j j* bendrinės tarties variantą, o ne į didžiųjų miestų sociolektus. Todėl suabejojus rekomenduotina prisiminti, kaip atinkamai atvejais pateiktuosius bendrinės kalbos pavyzdžius rūpestingai tartų pietiniai vakarų aukštaičiai.

¹¹ J. Gerulis (Gerullis, 1930, XVIII) teikė šį rašmenį kiek kitam garsui – jį apibūdino kaip „geblėtas *e*“ ir jam apibūdinti, be kitų pavyzdžių, pateikė „rytiečių penktųjų“ *suĩ:kçei* ~ suũkiai.

i – neskiemeninis *i* (kaip dvibalsių *ai, ei, ui* antrasis sandas). Dažnai pakeičia priebalsį *j* silpnosiose pozicijose. Pvz.: bk *jūs_ateĩs ri'tó:ĩ* – jis ateis rytó, *vijimaisĩ* ~ vijimasis, uteniškių *bl'jūs* ~ bijas. Kiek ryškesnis šio tipo garsas žymėtinas rašmeniu *j* (žr. § 7).

ɔ = labai redukuotas bespalvis priešakinis balsis; vartotinas tik tada, kai tikslesnės balsio spalvos neįmanoma nustatyti. Pvz.: š. pan. *àk^(s)š* ~ akls, *žàl^(s)š* ~ žaliūs, -iàs;

o = uždaras įtemptas lūpinis užpakalinis vidutinio pakilimo balsis (*o* ≈ kard. [o]) arba kiek atviresnis); senesniuose spaudiniuose gali reikšti labai įvairius lūpinius užpakalinius vidutinio pakilimo balsius. Pvz.: bk *mó'ko'si* ~ mókosi, š. pan. *bó'ò(ə)* ~ bóba. Reikalui esant, tikslesnė kokybė nurodoma diakritikais (žr. § 4).

ɔ = nežymiai labializuotas gana atviras užpakalinis vidutinio pakilimo balsis; (*ɔ* ≈ kard. [ɔ]) arba šiek tiek atviresnis). Pvz.: bk *pòstas* ~ pòstas, *pontònai* ~ pontònai, kupiškėnų *mò.no. kò.rvàs* ~ mào kàrvės, uteniškių (ir daugelio rytiečių bei pietų aukštaitių) *stò'rà b'ò'ba* ~ storà boba. Ypatingesniais atvejais ženklas reikšmė gali būti tikslinama diakritikais (žr. § 4).

u = daugiau ar mažiau įtemptas lūpinis užpakalinis aukštutinis balsis (*u* = kard. [u]) arba kiek atviresnis). Pvz.: bk *ká'nus* ~ kúnus, ryt. *bú.vĩs* ~ bûvęs, š. žem. tl. *ptù^u* ~ plûtų.

u = išblėsusi, kiek į vidurinę eilę ir vidutinį pakilimą linkusi *u* atmaina. Pvz.: pietinių panevėžiškių *sú'nus* ~ súnus, *vaĩkus* ~ vaĩkas.

ɤ = neskiemeninis *u* (kaip dvibalsių *au, eu* antrasis sandas). Pvz.: bk *bũyo* ~ būvo, *sudĩẽ* ~ sudiẽu (← *su Dievũ*), š. žem. *ràšũoy* ~ rāšov(a), *flẽys* ~ tėvas. Kiek ryškesnis šio tipo garsas žymėtinas rašmeniu *w* (žr. § 7).

ə = labai redukuotas bespalvis užpakalinis balsis; vartotinas tik tada, kai tikslesnės balsio spalvos neįmanoma nustatyti. Pvz.: š. pan. *ràg^(s)s* ~ ragùs, *vaĩk^(s)s* ~ vaĩkas, *vaĩk^(s)s* ~ vaĩkùs.

§ 4. Balsių modifikacijos

q ɛ ɛ̃ ɛ̇ ɛ̈ ɛ̉ ɛ̊ ɛ̋ ɛ̌ ɛ̍ ɛ̎ ɛ̏ ɛ̐ ɛ̑ ɛ̒ ɛ̓ ɛ̔ ɛ̕ ɛ̖ ɛ̗ ɛ̘ ɛ̙ ɛ̚ ɛ̛ ɛ̜ ɛ̝ ɛ̞ ɛ̟ ɛ̠ ɛ̡ ɛ̢ ɛ̣ ɛ̤ ɛ̥ ɛ̦ ɛ̧ ɛ̨ ɛ̩ ɛ̪ ɛ̫ ɛ̬ ɛ̭ ɛ̮ ɛ̯ ɛ̰ ɛ̱ ɛ̲ ɛ̳ ɛ̴ ɛ̵ ɛ̶ ɛ̷ ɛ̸ ɛ̹ ɛ̺ ɛ̻ ɛ̼ ɛ̽ ɛ̾ ɛ̿ – nosiniai (nazalizuoti) balsiai, panašūs į atitinkamus nenosinius balsius; žymimi epizodiškai. Pvz.: bk *mamą* ~ mamà, *mañkšta* ~ mañkštà. Rašmuo *ɛ̇* vartojamas ir nenosinio *ɛ̇* ar *ɛ̇* atitikmeniu, – pvz.: judrėniškių šiaurės žemaičių *ktāupē^{ɛ̇}s* || *ktāupēns* „klaupėsis, atsiklaupė^{ɛ̇}“.

ā ǣ ȝ ȝ̄ ȝ̅ ȝ̆ ȝ̇ ȝ̈ ȝ̉ ȝ̊ ȝ̋ ȝ̌ ȝ̍ ȝ̎ ȝ̏ ȝ̐ ȝ̑ ȝ̒ ȝ̓ ȝ̔ ȝ̕ ȝ̖ ȝ̗ ȝ̘ ȝ̙ ȝ̚ ȝ̛ ȝ̜ ȝ̝ ȝ̞ ȝ̟ ȝ̠ ȝ̡ ȝ̢ ȝ̣ ȝ̤ ȝ̥ ȝ̦ ȝ̧ ȝ̨ ȝ̩ ȝ̪ ȝ̫ ȝ̬ ȝ̭ ȝ̮ ȝ̯ ȝ̰ ȝ̱ ȝ̲ ȝ̳ ȝ̴ ȝ̵ ȝ̶ ȝ̷ ȝ̸ ȝ̹ ȝ̺ ȝ̻ ȝ̼ ȝ̽ ȝ̾ ȝ̿ – saikingai supriešakėję užpakaliniai balsiai. Pvz.: bk *bjāūrāũ* ~ bjauriāũ, *šò'kũ* ~ šiokių, *kšškšũkas* ~ kioskiũkas, kartais *çā'sta* ~ gęšta, š. žem. *kā'rs* ~ kėras.

ā ǣ ȝ ȝ̄ ȝ̅ ȝ̆ ȝ̇ ȝ̈ ȝ̉ ȝ̊ ȝ̋ ȝ̌ ȝ̍ ȝ̎ ȝ̏ ȝ̐ ȝ̑ ȝ̒ ȝ̓ ȝ̔ ȝ̕ ȝ̖ ȝ̗ ȝ̘ ȝ̙ ȝ̚ ȝ̛ ȝ̜ ȝ̝ ȝ̞ ȝ̟ ȝ̠ ȝ̡ ȝ̢ ȝ̣ ȝ̤ ȝ̥ ȝ̦ ȝ̧ ȝ̨ ȝ̩ ȝ̪ ȝ̫ ȝ̬ ȝ̭ ȝ̮ ȝ̯ ȝ̰ ȝ̱ ȝ̲ ȝ̳ ȝ̴ ȝ̵ ȝ̶ ȝ̷ ȝ̸ ȝ̹ ȝ̺ ȝ̻ ȝ̼ ȝ̽ ȝ̾ ȝ̿ – labai supriešakėję užpakaliniai balsiai. Pvz.: *kšškšėlius* || *kšškšėlūs* ~ kioskeliūs, š. pan. *vžš^(s)* *sořžš^(s)* / *po'tvó'r^(s)* *pačžš^(s)* ~ vištà surištà, po tvorà pakištà. Grafema kartais labai tinka nediftongoidiškam labai atviram *e* tipo priešakinės eilės balsiui (panašaus tembro *e* esti diftongoidiškas).

a ɶ ɶ̄ ɶ̅ ɶ̆ ɶ̇ ɶ̈ ɶ̉ ɶ̊ ɶ̋ ɶ̌ ɶ̍ ɶ̎ ɶ̏ ɶ̐ ɶ̑ ɶ̒ ɶ̓ ɶ̔ ɶ̕ ɶ̖ ɶ̗ ɶ̘ ɶ̙ ɶ̚ ɶ̛ ɶ̜ ɶ̝ ɶ̞ ɶ̟ ɶ̠ ɶ̡ ɶ̢ ɶ̣ ɶ̤ ɶ̥ ɶ̦ ɶ̧ ɶ̨ ɶ̩ ɶ̪ ɶ̫ ɶ̬ ɶ̭ ɶ̮ ɶ̯ ɶ̰ ɶ̱ ɶ̲ ɶ̳ ɶ̴ ɶ̵ ɶ̶ ɶ̷ ɶ̸ ɶ̹ ɶ̺ ɶ̻ ɶ̼ ɶ̽ ɶ̾ ɶ̿ – balsiai, kiek uždaresni (aukštesnio pakilimo) negu pagrindiniu ženklu žymimos atmainos (pavyzdžiui, *ɶ* = rusų [ы]). Iš tradicijos *ɶ* žymi ir šiaurinių žemaičių vidutinio pakilimo balsį, daugeliu atvejų atliepiantį bk *u* arba *q*, nors iš

tikrųjų jis dažniausiai artimesnis atvirajam ɔ (bent jau kard. $_{\text{a}}[\text{ɔ}]$); tą patį galėtume pasakyti ir apie tų šnektų e (=bk i , e ir pan.): ir jis (bent jau stipriosiose pozicijose) yra iš tikrųjų atviresnis – panašus į kard. $_{\text{a}}[\varepsilon]$.

$a \text{ } \alpha \text{ } \varepsilon \text{ } \varepsilon \text{ } i \text{ } i \text{ } \text{ɔ} \text{ } \text{ɔ} \text{ } u$ – balsiai, daug uždaresni (aukštesnio pakilimo) negu pagrindiniu ženklu žymimos atmainos (e = kard. $_{\text{e}}[e]$, i = kard. $_{\text{i}}[i]$, ɔ = kard. $_{\text{o}}[\text{o}]$, u = kard. $_{\text{u}}[u]$). Daugumas šios grupės ženklų yra fakultatyvūs, vartotini tik norint akivaizdžiau parodyti tikslesnę garso kokybę. Sistemingai rašomas e , reiškiantis įtemptą priešakinį aukštutinį balsį. Pvz.: bk. $\text{d}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{d}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{s}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{d}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{k}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{d}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{l}$, š. pan. $\text{v}\acute{\varepsilon}\text{ } \text{j}^{(\text{b})}\text{ } \text{s}$ ~ vėjas, -us.

$a \text{ } \varepsilon \text{ } \varepsilon \text{ } i \text{ } u \text{ } \text{ɔ} \text{ } u \text{ } u$ – balsiai, atviresni (žemesnio pakilimo) negu pagrindiniu ženklu žymimos atmainos (pvz.: a = kard. $_{\text{a}}[\text{a}]$, ε = kard. $_{\text{a}}[\text{a}]$). Visai sistemingai vartojami i , u – jais rašomi atvirieji pietinių žemaičių i , u tipo balsiai, pvz.: $\text{v}\acute{\text{ı}}\text{saz } \text{bt}\text{u}\acute{\text{ı}}\text{k}\acute{\text{e}}\text{s}$ ~ višos blusikės. Kiti rašmenys pasirenkami fakultatyviai – norint tiksliau pažymėti pagrindiniais ženklais rašomų balsių kokybę.

§ 5. Atsitiktiniai (ad hoc) ženklai

ĩ , ũ – fakultatyvūs monotipiniai sutaptinių dvibalsių ženklai (vartotini, pavyzdžiui, norint ypač pabrėžti atitinkamų garsių vienafonemiškumą)

$\acute{\vare}$ – ženklas, kartais vartojamas žymėti šviesesnio tembro suužpakalėjusiam priešakiniam balsiui.

ə – neapibrėžtos kokybės suužpakalėjęs e tipo balsis, maždaug lygus įprastiniam e .

$\acute{\vare}$ – A. Schleicherio ir A. Baranausko rašybos bei transkripcijos ženklas, atitinkantis e .

\acute{e} – apytikslis ženklų e arba ε atitikmuo.

y – apytikslis ženklų u arba i atitikmuo.

Daugelio šios grupės ženklų prireikia tiktaiti cituojant seniau išėjusius darbus.

§ 6. Redukcija

Maža kiekybinė balsio redukcija žymima pakeltu mažesnio šrifto rašmeniu: ^{a}, ^{i}, ^{u}. Pvz.: š. žem. $\text{s}\acute{\text{a}}\text{:rk}^{\text{a}}\text{s}$ ~ šarkos, $\text{d}\acute{\text{v}}\text{s}$ ~ āvys, $\text{v}\acute{\text{i}}\text{:r}^{\text{u}}$ ~ vūry. Kai redukcija itin ryški (balsis nesudaro skiemens ir pan.) balsio rašmuo dar ir suskliaučiamas: $^{(\text{a})}$, $^{(\text{i})}$, $^{(\text{u})}$. Pvz.: š. žem. $\text{an}^{\text{a}}\text{ } \text{p}\acute{\text{a}}\text{m}\acute{\text{e}}\text{t}^{(\text{a})}$ $\text{v}\acute{\text{a}}\text{:k}^{(\text{a})}$ $\text{on}\text{ } \text{t}\acute{\text{a}}\text{:k}^{(\text{a})}$ ~ ana („ji“) pāmetė vaiką an(t) tākio.

Redukcija, iš esmės keičianti balsio kokybę, žymima minėtais specialiais rašmenimis: α ə ı b v s . Reikalui esant, jie gali būti pakeliami bei sumažinami (^{a}, ^{i}, ^{u}, ^{b}, ^{v}, ^{s}) ir suskliaučiami ($^{(\text{a})}$, $^{(\text{i})}$, $^{(\text{u})}$, $^{(\text{b})}$, $^{(\text{v})}$, $^{(\text{s})}$). Pvz.: š. pan. $\acute{\text{a}}\text{k}^{(\text{b})}\text{s}$ ~ akis, $\text{r}\acute{\text{a}}\text{g}^{(\text{b})}\text{s}$ ~ ragus, $\text{v}\acute{\text{ı}}\text{s}\acute{\text{i}}\text{ }^{(\text{b})}$ ~ vištā.

§ 7. Priebalsių ženklai

$p \text{ } \beta \text{ } \phi \text{ } m \text{ } w$ – abilūpiai. Pvz., bk $\beta\acute{o}\text{:ras}$ || $v\acute{o}\text{:ras}$ ~ vóras, $\text{p}\acute{\text{u}}\text{ř}\acute{\text{i}}\text{e}$ || $\text{f}\text{u}\text{ř}\acute{\text{i}}\text{e}$ ~ fūrija. Tariant β tarp lūpų būna plokščias plyšys, tariant w – apskritas.

f v m p b – lūpų dantiniai. Pvz.: bk *nīmfa* ~ nimfa, *apvadaī* ~ apvadaī, *p̄fēnigas* ~ p̄fēnigas. Ženklų *v* dabar įprasta žymėti atitinkamą *bk* ir tarmių garsą, nors dažniausiai jis yra abilūpis, – vadinasi, turėtų būti rašomas *β* arba *w*.

j j t d k ç ç ł r ŋ ŋ x h – palataliniai. Pvz.: bk *ķeŋķējēs* ~ kenkėjas, *jūŋççē* ~, *brŋŋxītas*, kretingiškių *jā.uŋ⁴* ~ jaučių¹². Pokario metais vietoj *ķ ç ŋ* ir kt. įprasta rašyti *ķ ė ŋ*; beveik nebevertojami *j t d*.

š s č ž – retrofleksiniai („šlekiuojamieji“); tariami kiek atlenktu atgal liežuviu galu. Pvz., senųjų žagariečių *šėšū žō žū* ~ šešių žodžių, *šėnūks* ~ senūkas (girdėti lyg tarpiniai garsai tarp *š / s*, *ž / z*, *ž / ž*)¹³.

l m ŋ r – skiemeniniai. Pavartojami tik fakultatyviai, – pvz., š. pan. *ākļs* || *ākļs* (kai kur *ākļs*) ~ aklūs.

t d s z c ɣ n l – liežuvio priešakiniai dantiniai. Pvz.: bk *žūkas* ~ dzūkas, *žingulūkai* ~ dzinguliukai. Vietoj *ɣ ž* dažniausiai rašomi digrafai *dz dž*, nors jie ir nesiderina su *c ė*.

ɫ d š ž č ž l r ŋ – liežuvio priešakiniai alveoliniai. Pvz.: *trākū* ~ trakti, *drīpso* ~ drībso, *žānras* ~ žanras, *žāžžgina* ~ džaržgina, *žūgāuje* ~ džūgaujia. Vietoj *ž ž* labai dažnai rašomi digrafai *dž dž*, nesideriną su *č ė*.

š z c r – retrofleksiniai. Pasitaiko tik kaip variantai ir todėl žymėtini tiktai epizodiškai, – pvz.: bk *srūtos* ~ srūtos, *pūzras* ~ pūzras.

n g k ɣ (h) x – liežuvio užpakaliniai. Pvz., bk *tāngas* ~ langas. Vietoj *ɣ* dabar įprasta rašyti *h*, nors iš tikrųjų tai ne liežuvio užpakalinio, o gėrklinio priebalsio ženklas. Įsidėmėtina, kad *x* nieku būdu negalima keisti digrafu *ch*, nors kartais taip ir daroma.

ķ ė m – kuo nors ypatinga pagr. ženklų žymimų garsų atmaina. Pvz., *ķ ė* gali reikšti sporadiškas faringalines *k g* atmainas, *m* – neapibrėžtos kokybės nosinį priebalsį.

t – veliarizuotas *l*. Pvz.: bk *tāngas* ~ lāngas, liet. aukšt. *sá utę* ~ sáulė. Po karo mūsų dialektologijos darbuose žymimas nenuosekliai – iš esmės tik tada, kai pasirodo vietoj laukiamo minkštojo *l* (pvz.: kretingiškių *ātkšn's* ~ alksnis, *smōt.kmē* ~ smulkmė, uteniškių *katbējē* ~ kalbėjo).

ʔ – glotalinis sprogimas („knaklautas“). Fakultatyviai pavartojamas ir bendrinėje kalboje, ir tarmėse. Pvz.: bk *tā* : *ʔāš pabaikšū* ~ tā šš pabaigsiu, š. žem. *nē'e* / *aš-tēkrā naženāu* ~ nē, aš tikrai nežinau.

§ 8. Papildomosios artikuliacijos

p t k š ž – suskardėjimas, išlaikąs stiprią įtemptą artikuliaciją.

¹² Transponuojame tradiciškai. Kadangi čia *ɫ* nefonetinės kilmės, formaliai reikėtų transponuoti **jāuŋi*. Tas pats pasakytina ir apie tokias transpozicijas, kaip š. žem. *sōmīs* – sāmītis ar uteniškių *sūmīs* – sāmītis: abiem atvejais transponuota lytis turėtų būti *sūmīs*.

¹³ Smulkiau apie juos žr. (Girdenis, Pabrėža, 1978) ir min. lit.

b d g z ž l r m n – suduslėjimas, išlaikęs silpną neįtemptą artikuliaciją.

p b ė d... – lūpinimas (labializacija). Žymima tik epizodiškai; monotipinius ženklus galima keisti deriniais *p° b° r° d°* ir pan. Pvz.: bk *bútu* = *b°ú°r°u* ~ *bútu*.

t k p' – aspiracija, kvėpeltelėjimas sprogstamojo priebalsio pabaigoje. Pvz.: bk *ták* ~ *lák*, š. žem. *skòt'* ~ *skùta*, *tòp'* ~ *tùpa* „tupi“.

ĩ d š ž f... – ekspresyvus pabrėžtinai ryškus ir staigus tarimas, kartais primenąs geminatas. Pvz., žem. *ka dõús° žá.ĩĩ i krá.m°(e)!* ~ *ka(d)* dūso, žaltį, į krāmę!

t d b p c... – palatalizacija, kartais ir palatalinė artikuliacija (pvz., kaip minėta, vietoj *k ç ŋ* neretai rašoma *k ĝ ñ*). Vengiant keliaaukščių ženklų, minkštumui gali būti pavartojama „minutė“ (‘), taip pat esanti FONTROS komplekte. Įprastinis apostrofas (') šiam reikalui visai netinka, nes juo visuotinai žymima glotalizacija arba impliozinė artikuliacija (kartais – net labai redukuoti balsiai; žr., pvz., Zinkevičius, 1966, passim).

Palatalizaciją bei palataciją kai kas yra žymėjęs ir kitaip: *t d b p c*. Bet šiuos ženklus patartina vartoti tik cituojant atitinkamus senesnius darbus, taip pat kai tikslinga tam tikruose kontekstuose skirti menkesnę ir stipresnę palatalizaciją (pirmuoju atveju geriausia vartoti įprastinius *t* formos ženklus, antruoju – *t'*).

§ 9. Balsių kiekybė ir priegaidės

Pagrindiniai balsių kiekybės ženklai yra šie:

(taškas ties viršutiniu dešiniuoju pagrindinio ženklo kampu) – ilgasis balsis ar pusbalsis;

. (taškas ties žemutiniu dešiniuoju pagrindinio ženklo kampu) – vidutinio ilgumo balsis ar pusbalsis (kartais – pučiamasis priebalsis);

– labai ilgas (superilgasis) balsis (pasitaiko tik intonaciškai stipriai žymėtose pozicijose).

Ypatingas atvejis (pvz., kai reikia pabrėžti ar specialiai aptarti atitinkamus reiškinius) balsių ilgumą bei trumpumą galima žymėti įprastiniais „akcentais“, pvz.: *ā ē ē ī ō ū* (ilgieji balsiai), *ǎ ǝ ě ĭ ǔ ů* (trumpieji balsiai). Įsidėmėtina, kad prie tokių rašmenų kiti akcentai „nelimpa“.

Priegaidės žymimos tradiciniais diakritikais $\sim \sim \sim$ ¹⁴; kartu su balsio *a* rašmeniu jie atrodo taip: *á ā ā á á*, o su abstrakčiu ilgumo ženklu – $\acute{\sim} \acute{\sim} \acute{\sim}$ ¹⁵. Pradiniam variante kirstinę priegaidę bandėme žymėti maždaug kaip veidrodinį „z“ atspindį (maždaug toks buvo J. Gerulio diakritikas), bet pasitarę su kolegomis¹⁶ nusprendėme grįžti prie pokario metais prigijusio „z“ formos ženkliuko: jis pasirodė parankesnis jau vien tuo, kad geriau skiriasi nuo vidurinės priegaidės ženklo (‘).

¹⁴ Visus šiuos diakritikus galima išspausdinti ir be balsės (jė „jungiasi“ su 96 kodu, surenkamu klavišų kombinacija *Alt+0096*).

¹⁵ Šių sudėtinųjų ženklų pamatas yra 150 kodas (klavišų kombinacija *Alt+150*).

¹⁶ Ypač už patarimus esame dėkingi doc. Žanetai Markevičienai.

Sukurtas ir „rezervinis“ kirčio bei priegaidės ženklas (statmenas brūkšniukas; su balsiu *a* – *á*, su ilgumo ženklu – *˘*). Juo galima pasinaudoti tada, kai priegaidės visai neaiški arba kai norima pabrėžti nefonologinę jos prigimtį.

§ 10. Kirčio ženklai

Visi priegaidžių ženklai kartu žymi ir vienokį ar kitokį kirtį. Trumpųjų skiemenų kirtis žymimas įprastiniu gravio ženklu $\grave{}$ (su balsio grafema – *á*, su abstrakčiu trumpumo ženklu – \breve). Iškilus būtinybei, gravį galima panaudoti ir kaip labai trumpai tariamos tvirtapradės dvigarsių priegaidės diakritiką, – pvz.: teliškių *dàrbā˘* ~ darbai, *vėiniūs* ~ vienūs. Bet tai nėra visai korektiškas žymėjimas – jį galima tik toleruoti, o ne teikti visuotinei vartosenai.

Kai būtina pabrėžti pagrindinio ir šalutinių kirčių hierarchiją, prieš skiemenį žymimi šie ženklai:

$\acute{}$, – atitinkamai pagrindinis ir šalutinis kirtis (žymima prieš atitinkamą skiemenį – pvz.: bk *ʎæ tužė, dē šim* ~ keturiasdešimt, *griška, bū dis* ~ Grīškabūdis). Gali būti žymimas tik šalutinis kirtis, o kai tas kirtis reguliarus, dažniausiai rašoma taip: š. žem. *pòškəpá.ʎs* ~ puskepalis (= *ʎòškəpá.ʎs* = *pòškəpá.ʎs*).

$\grave{}$ – labai stiprus kirtis (vartojamas, kai būtina skirti bent 3 kirčiuotumo laipsnius – pvz.: š. žem. *ʎòbzeʎprūo, tē* ~ pūsbročiai).

Dažniausiai kirčių hierarchija paaiškinama bendromis taisyklėmis ir todėl specialiais ženklais nežymėtina.

§ 11. Intonacijos ir teksto sintagminės skaidos ženklai

Žymėtini tik tie svarbiausi sakinio intonacijos bruožai, kurie sutelkti centriniuose sintagmos ir frazės žodžiuose. Ženklai (jeigu specialiai nenurodyta) kitaip, žymimi po tų žodžių.

$\uparrow \downarrow$ – ryškus tono kilimas (antikadencija), kritimas (kadencija), kilimas–kritimas (akcentuota kadencija). Pvz.: bk *pàpuːtē žvarbūs vėjest | ir_ē mē: křišti bá.tto(s) snai.čęs* // ~ Pàpūtė žvarbūs vėjas, ir ēmė kristi baltos snaičgės, *na_ir_gražūma˘_či tu_mėřčinu!* ~ Na, ir gražūmas gi tų merginų!

$\uparrow \downarrow$ – nežymus tono kilimas ar kritimas. Pvz.: š. žem. *tas_ō nī^(e); mō.n^a brūoʎs | dē dēlē mīlīe^(e) ton_mėřčāt^(a); uoñē.ʎ* // ~ Tas Añtē („Antanas“), mūno („mano“) brólis, dideliai („labai“) mylėjo tą mergėlką Onėlę. Dažniausiai šie ženklai rodo ir greitesnę tarimo tempą.

$\uparrow \downarrow$ – tęsiamas tono kilimas ar kritimas. Pvz.: š. žem. *tei_vá.kā: křūok\ 'čīːp\ | mūoī.n^(a) eš_přūoʎ, krā_uštūos* // ~ Tie vaikai kriška („verkia“) cypa („cypia“), mótyna iš prōto krāustos!

\uparrow – tono kilimas su kritimo tendencija anuojujamo segmento pabaigoje. Pvz.: š. žem. *pás(k^a) ; kad_ųns_mē.řř\ | ūk.tā_přīl_anūo | tará.d^a* // ~ Pasku („paskui“), kad anas mirė, tiktaĩ pri anō („pas jį“) terādo. (Baigiant sakyti *mīrē* susvyruota, ar aiškinti toliau situaciją, ar ne).

L – ryškus ir atitinkamai nežymus tono kritimas su kilimo tendencija segmento pabaigoje. Pvz.: bk *tu_ v̥iska_ l_ jau_ p̥abaiçei?* ~ Tu viską jau p̥abaiçei? (Ramus klausimas; emociškai klausiant ar perklausiant būtų *tu_ v̥iska_ l_ jau_ p̥abaiçei?*).

ʔ – staigus bendras sintagmos tono pakilimas (žymimas frazės ar sintagmos pradžioje). Pvz.: *'konegã k̥š̥t̥is_ tas_ nal̥e_ p̥ʔ_ ʔ_ n_ tuor̥õs_ || ʔ_ ns_ važd̥. u_ (ʔ)_ | e_ nu_ važd̥. u_ (ʔ)_ ||* ~ Kunigaišk̥tis – tas nelipo an(t) tvorõs! Anas važiavo i(r) nuvažiavo. (Pakeltu tonu pabrėžiamas temos vardininkas.)

v – bendras tono kritimas (žymimas frazės ar sintagmos pradžioje). Pvz.: *s̥avo_ m̥ũnt̥i_ š̥e! | m̥ano_ n̥uõmo_ n̥e_ s̥v_ n̥iẽkas_ n̥ekt̥ã_ u_ š̥e_ | v̥i̥š̥i_ š̥k̥ai_ su̥ĩk̥ãu_ su_ br̥õ_ l̥eis_ ||* ~ S̥avo mintys̥ (mano nuõmon̥s niẽkas neklãus̥) visiškai sutikãu su brõliais.

! – ryški šaukiamoji intonacija (žymima frazės arba sintagmos pabaigoje). Kaip įprastinėje skyryboje, tik gali būti ir frazės viduryje.

? – ryški klausiamoji intonacija (žymima frazės pabaigoje). Kaip įprastinėje skyryboje; tik patartina vartoti saikingai, nes labai dažnai klausiamieji sakiniai neturi ypatingos intonacijos.

˘ – klitiko ir ortotoninio žodžio jungtis. Pvz.: bk *jãu_ iš_ namũ_ bus_ p̥ab̥e_ ç̥e_ s_ tas_ kv̥aiũukas_ ||* ~ Jau iš namũ bus p̥ab̥eg̥s tas kv̥aiũukas.

˘ – proklizė su skiemens ribos pokyčiu; primena prancūzų kalbos *liaison* reiškinį. Pvz.: š. žem. *p̥ã_ an_ ʔ_ n_ = p̥ã_ sa_ n_ ʔ_ n_ ~ pas anã („pas jį“).*

// – frazės pabaigos (terminalinė) pauzė (žr. ankstesnius pavyzdžius).

/ – sintagmos ribų pauzė (žr. ankstesnius pavyzdžius).

– ilga neterminalinė pauzė. Pvz.: bk *i_ š̥e_ vas_ | ir_ m̥õ_ t̥ina_ | ir_ br̥õ_ l̥ei_ | – v̥i̥š̥i_ kaib_ ž̥v̥e_ r̥i_ s_ ʔ_ uõla_ ta_ b̥e_ r̥õ_ ka_ ||* ~ Ir tėvas, ir mótina, ir bróliai – vis̥i kaip žv̥er̥ys puõla tą berniõkã.

! – neryški pauzė sintagmos viduje (žr. ankstesnius pavyzdžius).

! – netikėtas kalbėjimo srauto pertrūkis arba staigus intonacijos posūkis. Pvz.: š. žem. *er_ õ̃s_ l̥õ_ b̥r_ s̥p_ m̥ã_ s_ | po_ p̥e_ ŋ_ k̥is_ | k̥e_ i_ (k)_ g̥ã_ u_ s_ t̥õ_ n_ d̥e_ in_ (ʔ)_ da_ f_ b̥e_ ŋ_ n_ k_ u_ ||* ~ Ir anas liũoba samd̥ys („jis samdydavo“) po penk̥s... kiek gãus tą dienã darbinin̥kũ (pauzė prieš darbinin̥kũ – pridũrimo signalas).

– atviroji sandũra. Ypaç žymėtina balsiũ junginiuose, kurie be šio ženklo gali būti skaitomi kaip dvibalsiai. Pvz.: bk *pa_ u_ p̥i_ s_ ~ paup̥ys_ su_ ir̥ũ_ e_ ~* suriũt̥e.

– netikėtas kalbėjimo srauto pertrūkis žodžio viduryje. Pvz.: autoniskiũ *š̥p̥j̥ã_ u_ d̥i_ d̥ava_ (s)_ | ž̥ma_ ç̥e_ l̥is_ | kai_ r̥ai_ k̥e_ d̥ava_ n_ ʔ_ k̥ã_ b̥l̥ũ_ ka_ | ŋ_ - - nuk̥ã_ b̥l̥ũ_ (ŋ)_ tas_ pu_ g̥ž̥l̥õ_ kas_ ||* ~ Spjãudydavos žmog̥elys, kai reik̥d̥avo nuo kabliũko... nuk̥ãbl̥nt' tas pũgžliũkas¹⁷.

[] – autoriaus intarpas bendrine kalba. Pvz.: š. žem. *uo_ ã_ n̥e_ i_ | [per Velykas] | t̥õ_ r_ d̥e_ v̥i_ n̥i_ (s)_ | š̥l_ k̥ũs_ ap̥i_ b̥ie_ k̥r_ [apl̥ink bažnyçiã] ~ O aniẽ („jie“) [per Velykas] tũria dev̥yn̥is sykiũs ap̥i_ b̥e_ g̥ti [apl̥ink bažnyçiã] (tikslinama tai, kas neaišku iš konteksto).*

() – išor̥es sand̥yje išnyk̥ęs garsas ar skiemuõ (gali palikti tam tikrũ p̥edsakũ: ypatingã prieš jį ẽjusio balsio tembrã, ryškesn̥ẽ tolesnio žodžio pradžios artikuliacijã

¹⁷ Kiek modifikuotas Ž. Markevičienės pavyzdys.

ir pan.). Pvz.: bk $\alpha(s)$ *šeñelūkazl būyo* / *da.r_tó'k(s) sfi'prūs* \ // ~ Tas seneliukas būvo dar tóks stiprūs, š. žem. *ka_pamà.(t')* / *tàvì* / *šuokñiñe kap_šonà* ñis\ *iž_žã_uksm^a* ~ ka („kai“) pamàto tavì („tave“), šokinėja kap („kaip“) šunaitis iš džiaūgsmo.

* – šiuo ženklu galima (bet nebūtina) išskirti tikrinius žodžius. Pvz.: *susirinko ml visì ta_ri'ta* / **pùždēsriū: kà.iñe* / *pas_*karō'sa* \ // ~ Susiriņkom visì tą rytą Pùsdešrių kàime, pas Karōšà.

~ – fonetinio transponavimo į bendrinę kalbà ženklas. Vartotinas labai apdairiai; abejojamas atvejais tarmių pavyzdžius geriau tiesiog versti ar šiaip aiškinti (tam tikslui geriausia vartoti įprastines kabutes).

§ 12. Keletas pavyzdžių¹⁸

Bendrinė kalba

*tuřgui, mēřçē_ļē*¹⁹ / *ačiliko_nuo_mó_ño* s\ // *ji_lā_ksto* / *įieškó_dama_sàvo_mā_ñi_ře* s\ // *žmó_ñe* s\ / *ktá.usē* \ // *ko_ķē* / *būyo_tàwo_mamà?* // *mēřçē_ļē* / *vergdamā_sā_ko* \ // *ařçil_jū's* / *ñežino_ře?* // *māno_mamā: abdrīskūsì* / *řeřbē_ļē_mis_apsīkabīnušì* / *bet_ūž_ñisās* / *çeřēsñē* \ //

Pietų žemaičiai raseiniškiai

tūřgui, mēřçē_ļij / *ačilijē*^(a) *nu_mūoñi.nas* \ // *ji_lā.ksta* / *iškūodama* / *sàwa_māñi_řes* \ // *žmūoñis* / *ktā.us* \ // *kuokā,* / *būwa* \ *tàwa_mā.ma?* // *mēřçē_ļij* *řiegdamā* / *sā.kā* \ // *ařçil_jū's* / *ñežl_mūoñ?* // *mūna_mā.m^a,* *abdrīskūsij* / *řeřbē_ļiūms_apsīkabīnušì* / / *āle_ūž_ñisās* / *çeřēsñē* \ //

Šiaurės žemaičiai telšiškiečiai

tōřgōu, mēřççē_ļē / *acēļē.k^(a)* *nu_mūoñi^as* \ // *an^(a)_lā.kst^(a)* / *iškūodam^a* / *sā.y^(a)* *mā_řs* \ // *žmūoñ's* / *ktā.us* \ // *kuokā,* / *bū.y^(a)* \ *tā.y^(a)* *mā.mā?* // *mēřççē_ļē* / *křūogdam^a* / *sā.k^(a)* \ // *ařçil_jū's* / *ñežēñuñ?* // *mó.n^a* *mā.m^(a),* *abdrē.skūs^(a)* / / *řeřbē_ļiēms_apsīkabē_nūs^(a)* / / *bet_ūž_vēsās_çeřēsñē* \ //

Rytų aukštaičiai uteniškiai

tuřgui mēřççē.ta / *ařil.kā.* *na_mō_čæ* s\ // *anā_tā.ksta* / *įieška.damā* / *sā.řa.* *ma.tū.řæ* s\ // *žmō.ñæ* s\ / *ktā.usē* \ // *ko_ķā* *bū.wā* / *tā.řa.* *mō_mā?* // *mēřççē.ta* / *vergdamā*

¹⁸ Pasinaudota J. Gerulio (Gerullis, 1930, 11 tt.) antruoju lyginamuoju tekstu „Mama“. Širdingai dėkojame Daivai A t k o ē a i t y t e i, I r e n a i K r u o p i c n e i, R e g i n a i R i n k a u s k i c n e i, kurios padėjo mums patikslinti kai kurių tekstų transkripciją.

¹⁹ Pozicinio ilgumo balsius čia kirčiuojame tradiciškai, nors iš tikrųjų jie veikiausiai bus ilgiai, o ne ilgicji.

sá.ká.\ || ať.či jú:s| ĩežl.ná.Ľ? || má.na. m̄:m̄: abďřl.skus| řeřb.á.ta.m̄: apskabi.nus|
alę_ąž_vīsāz: ģerā.sna.\ ||

Rytų aukštaičiai kupiškėnai

tuř.gui ĩeřġ.ġ.ta.| | aľl.ko. nō. m̄:čō.s\ || iū. tš.kstō. | ĩieškō.damā: | sá.βō. m̄.ńū.tā.s\ ||
žmō.nā.s| | ktā.ušē\ || kō.kę bū.wō.\ tā.βō. m̄:ma? || m̄argō.ūtā. | vārgdamā: | sž.kō\ || ať.či
jú:s| | ĩe'žl.nā.Ľ? || m̄.n.nō. m̄:m̄: abďřl.skus| | tarbā.tā.m̄: apskabi.nus| | alę_ąž_vīsāz:
ģerā.sna.\ ||

Rytų aukštaičiai šiaurės panevėžiškiai

toř.ġ^(s). m̄ārgā.řeĳ ačēļl.ka nō.mō'řōņos\ || jōn.tā.kstā: j̄eškō.dam^(s) | | sá.va mo-
tū.řeš\ || žmō'ń's| | ktā.uš^(s)\ || kōk^s bū.va\ tā.va m̄.m^(s)? || ĩeřġi'řeĳ vāřġdam | sá.ká\ ||
ať.ġ^(s) | jú:s| | ĩežl.nat? || má.na m̄.m^(s): | | abďřl.sk's| | řeřb.á.tem apsekbā.n's| |
b̄ež_ąž_vīs^(s)s\ | | ģeřġēšře\ ||

§ 13. Baigiamosios pastabos

Baigti norėtume paraginiu visur, kur tik įmanoma, grįžti prie J. Gerulio, A. Sali-o, Chr. S. Stango tradicijos. Neužmirština, kad ją pradėdamas J. Gerulis yra bendradarbiavęs su didžiausiu XIX–XX a. sandūros fonetiku Eduardu Sieversu, kad ta transkripcija buvo kruopščiai nušlifluota ir patikrinta įvairiose Lietuvos vietose. Tradicija buvo nutrūkus tik dėl to, kad jos puoselėtojai atsidūrė Vakaruose, o čia, Lietuvoje, net patys šriftai buvo išsibarstę. Žinoma, nereikia vengti ir naujovių, jeigu jos atsiranda dėl naujų mokslinių stebėjimų, o ne dėl kokių mechaninių priežasčių ar nai-vaus tekstų populiarinimo. Mokslo darbai „plačiau visuomeni“ nerašomi.

Ir dar norime pridurti: mokslinė fonetinė transkripcija nėra skirta lengvam pasi-skaitymui. Ji fiksuoja ir turi fiksuoti visas garsų ypatybes, kurias tik pastebi treniruota fonetiko ir dialektologo klausa bei šiuolaikiniai prietaisai. Populiariems tekstams kurtina speciali (vos neparasėme *įprastinė*) rašyba, kurią kai kurios tarmės jau turi (žr., pvz., Girdenis, Pabrėža, 1998). Kadangi kiekvienos kalbos ar tarmės garsinis as-pektas yra neparsakomai sudėtingas, apie paprastą jo užrašymą negali būti nė kalbos: paprastumas čia gali reikšti tiktią prastumą.

NEW FONTS FOR LITHUANIAN DIALECTOLOGICAL PHONETIC TRANSCRIPTION

Summary

The paper deals with a modernised system of phonetic transcription and a set of computer fonts for both Lithuanian dialectology and phonetics. This proposal may be treated as an attempt to restore and develop the former Lithuanian phonetic alphabet, created by G. Gerullis (in collaboration with E. Sievers) in the early thirties, and almost entirely forgotten (at least – inconceivably simplified) after the War.

LITERATŪRA

- Gerullis G.*, 1930, *Litauische Dialektstudien*. Leipzig: Markert & Petters Verlag.
- Gerullis J., Stang'as Chr.*, 1933, *Lietuvių žvejų tarmė Prūsiose*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.
- Girdienė D.*, 1972, Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reikimo būdai lietuvių kalboje. – *Kalbotyra*, t. 22 (1), 35–47.
- Girdenis A.*, 1995, *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius: Petro ofsetas.
- Girdenis A.*, 1996, Taip šneka tirkšliškiai: Šiaurės žemaičių telšiškų tarmės tekstai su komentarais. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Girdenis A., Pabrėža J.*, 1978, Nauji šlekiavimo stebėjimai Žagarės apylinkėse. – *Baltistica*, t. 14 (2), 127–129.
- Girdenis A., Pabrėža J.*, 1998, *Žemaičių rašyba*. Vilnius–Šiauliai: Žemaičių kultūros draugija.
- Grinaveckienė E.*, 1994, *Lietuvių tarmių tekstai. 1: Balatna (Varanavas)*. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Grinaveckienė E., Morkūnas K.* (red.), 1970, *Lietuvių kalbos tarmės: Chrestomatija*. Vilnius: Mintis.
- Grinaveckis V.*, 1973, *Žemaičių tarmių istorija: Fonetika*. Vilnius: Mintis.
- Jonikas P.*, 1939, *Pagramančio tarmė*. Kaunas: Švietimo ministerijos knygų leidimo komisija.
- Linkevičienė N.*, 1993, *Šiaurės žemaičių morfologijos statistinė struktūra ir jos santykis su intonacija: Humanit. m. dr. disertacija*. Vilnius: VU.
- Mikulėnienė D., Morkūnas K.*, 1997, *Dieveniškų šnekos tekstai*. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Muriniene L.*, 1998, Akmenės šnekos izoliuotų balsių spektrinė analizė. – *Kalbotyra*, t. 47 (1), 91–105
- Sahs A.*, *Lietuvių kalbos tarmės*. Kaunas: [VDU].
- Zinkevičius Z.*, 1966, *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.

Vilniaus universitetas
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
1998 m. spalio mėn.